

za evangelíky. Obsahový důvod spočívá v tom, že přelom doby předtoleranční a toleranční znamená i nejzazší bod svébytného vývoje evangelického ilegálního společenství.

Pracovní program obsahuje celkem tři okruhy:

- 1) Rekonstrukce první členské základny tolerančních sborů, tj. proklamované části předtolerančního evangelického společenství 4., 5., resp. 6. generace. Studium jeho profilu vnějšího (sociálního, ekonomického, generačního atd.) i vnitřního (vyznání a životní způsob).
- 2) Rekonstrukce vývoje od roku 1627 (resp. 1628) až k proklamované části evangelického společenství - studium vnějších i vnitřních podnětů a reakcí na ně.
- 3) Rekonstrukce vývoje od roku 1627 (resp. 1628) v oblastech, kde k proklamaci nedošlo, nebo jen sporadicky. Studium důvodů zániku nebo nerealizované proklamace.

Závěrem připomínám, že se výhledově připravuje jako metodická a pracovní pomůcka přehledné kritické zhodnocení jednotlivých typů pramenů a literatury.

VÝVOJ CÍRKEVNÍ ORGANIZACE EVANGELÍKŮ ZA PROTIREFORMACE

Ilja Burian

Kněz Jan Laetus Čáslavský líčí náboženskou situaci v Čechách ke konci 16. století takto: První houf náboženský v Čechách jsou Luteráni, druhý houf jsou Katolíci, ale těch je méně než Luteránů. Kališníků je ještě dost, ale kdyby byl examen, bude mezi nimi nejvíce Kalvínů. Kalvíni jsou však i samostatní a uvědoměli a není jich málo. Velký houf je Bratří, kteří stále rostou.¹ Laetem jmenované Luterány považují za stoupence Formule svornosti a Kalvíny mezi Kališníky za Filipisty. Všechny evangelické směry v Čechách kryla Česká konfese. Lutersky orientovaní bohoslovci viděli v České konfesi pravou Aušpurskou konfesi a přesvědčovali o tom sebe i jiné.² Jednota bratrská v Čechách tvořila pod krytem České konfese určitou církev v církvi.

Na Moravě pracovaly vedle sebe v posledních desítiletích před Bílou horou čtyři evangelické církve. Luteráni podle Formule svornosti s ústředím v Holešově a od r. 1615 v Lipníku nad Bečvou,³ přibližně stejně početní Filipisté s ústředím ve Velkém Meziříčí a od r. 1596 ve Starči u Třebíče.⁴ Tato církve jako jediná z moravských evangelických církví spolupracovala s pražskou konsistoří podobojí. Vedle těchto dvou

početných evangelických církví na Moravě, s nimiž zápolila početně asi stejně silná jako jednak z nich moravská církev Katolická, pracovala na Moravě ještě Jednota bratrská. Počet jejích členů se odhaduje asi na 24 000.⁵ Rovněž malá církev Reformovaná měla na Moravě střediska (děkanství) v Uherském Ostrohu,⁶ Nosislavi a Krnově.⁷ Všechny tyto evangelické směry v Čechách a církve na Moravě byly občas zatahovány do sporů, které zmítaly evangelickým světem v Evropě. Těžili z toho pak již dávno před Bílou horou katolíci. Volba Bedřicha Falckého za českého krále měla za následek, že luterská část národa s výjimkou některých Filipistů přestala mít zájem o stavovské povstání. Způsob, jakým byly pak v českých zemích zaváděny proti vůli lidu falcké reformy, odradil další Filipisty, ba zarazil i některé představitele Jednoty.⁸ Po porážce na Bílé hoře sledovaly kruhy odporující falckému způsobu s určitým zadostiučiněním, jak hněv Ferdinanda II. dopadl na reformované a na ty, kdo s nimi sympatizovali. Dokonce i některé městské rady, dosud evangelické, přistupovaly k trestání. Tak byl postižen v Moravských Budějovicích primátor města Wolfgang Securius, který dal v kostele v Moravských Budějovicích zbořit oltáře. Nemohl být potrestán osobně, protože se hned po porážce uchýlil do Třebíče. Nebyly mu však vypláceny "vejrunky" z nemovitostí, jež měl v Moravských Budějovicích a které začal prodávat. Teprve roku 1629 mu byla vyplacena splátka snižená o 33 %, a to v méně již značně znehodnocené.⁹ Tím větší bylo v evangelických kruzích zděšení, když brzy po reformovaných a členech Jednoty začal Ferdinand II. měřit stejnou měrou i ostatním evangelíkům, dokonce i rozhodným luteránům. Jejich rozpoložení vyjádřil Jiří Třanovský písní "v obzvláštním zármutku složenou":

"Rozněval se můj milý Pán,
rozhněval na mé zlosti:
protož jsem v neštěstí vydán
v den jeho prochlivosti.

Nést bolestný kříž,
co činit, nevím již.
Od přátel jsa opuštěný
od nepřátel soužený."¹⁰

Během velmi krátké doby byli kněží všech evangelických církví u nás ze zemí českých vypovězeni, jejich činnost zakázána. Nesmíme ztratit ze zřetele, že všechny evangelické církve u nás byly církvemi kněžskými. Instituce bratří soudců v Jednotě a literátská bratrstva v ostatních církvích jen podtrhávala výlučnost kněžství v evangelických církvích. Vyhnaní kněží z českých zemí mělo znamenat zničení evangelických církví. Kdyby to nebylo tak drastické, mohlo by se říci, dobře, že třicetiletá válka trvala právě třicet let. Za tu dobu měly dosud kněžské církve možnost připravit se na přeměnu v církve presbyterní. V třicetiletém období války střídala se naděje s beznadějí. Všude tam, kde měla vliv spojenecká vojska, obnovoval se i evangelický náboženský život. S ústupem vojsk přecházel do ilegality. V zemi se však stále zdržovalo dost evangelických kněží všech směrů. S odchodem švédských vojsk, ukončovaným r. 1650, odešli všichni bratrství kněží a většina kněží ostatních konfesí. Přesto zůstalo tajně v zemi stále dost kněží, kteří riskovali i život, aby dále sloužili těm, kteří se nechtěli stát katolíky. Možno odhadovat, že asi na ploše velikosti dnešního okresu působil na začátku padesátých let sedmáctého století stále alespoň jeden evangelický kněz. Vyplývá to ze zjištění, jež si v českých zemích pořídila katolická církev hned po odchodu Švédů. Evangeličtí kněží se tehdy skrývali na samotách blízko hranic panství. Výjimečně měli ještě odvahu zdržovat se i na vesnicích ve filiálních kostelích.¹¹ Katolická církev si současně zjistila přesná čísla, kolik je v kterém kraji a na kterém panství evangelíků, a nastoupila s touhou katolizací. Její první vlna vyvrcholila v Čechách r. 1654, na Moravě 1657. Během krátké doby byly odkryty téměř všechny úkryty kněží. Kněžím se však podařilo obvykle uprchnout. Pověštině museli všechno, co měli, zanechat, a utekli s prázdnýma rukama. Církevní práce byla pak vedena zcela jiným způsobem.

Při soupisu evangelíků, který si katolická církev tehdy pořídila, se ukázalo, že po třicetileté válce se početní po-

měr evangelíků a katolíků podstatně změnil ve prospěch katolíků. Katolizace v této vlně byla prováděna s nesmírnou brutalitou především jezuitským řádem za přispění vojska. Poplenila důkladně řady evangelíků. Jedni utekli do exilu, jiní se poddali. Odkryt většinu působišť tajných kazatelů v této vlně nebylo tak těžké. Evangelíci se tehdy se svým přesvědčením ještě nijak zvlášť neskrývali a udavačství též bujelo. Třicetiletá válka byla čím dál tím víc nestoudnou dobou a Vestfálský mír neukončil její rozkvět. Hamižnost, udavačství, zrada, zbabělost a kolika nectností je lidské srdce schopno, všechny v těch letech u nás najdete. Katolická církev jich dovedla dobře využít ve svůj prospěch. Bratřští kněží tehdy ještě na čas navštěvovali jen východní Moravu. Ubývalo jich však valem. Všechny dosavadní funkce kněží včetně služby svátostmi přenesla Jednota na bratry soudce.¹² Exulanti a emigranti z řad Jednoty se v Polsku stali reformovanými, na Slovensku se poluterštili nebo rovněž stali reformovanými. Už před Bílou horou splývali na Moravě pomalu, ale jistě s reformovanými.

Exulantské a emigrantské sbory v Sasku, včetně Lužice, která Sasku připadla, a sbory slovenské vysílaly kazatele k tajné práci mezi evangelíky v českých zemích. Každý z těchto kazatelů působil již v oblasti velikosti tehdejšího kraje i větší. Zdržoval se v oblasti svého působení vždy delší dobu, i když měnil místo pobytu. Již tehdy konali svou práci s nebezpečím života, proto tajili i svá jména. Zachovalo se nám jméno kazatele středních Čech, kněze Jakuba Berounského.¹³ Ve východních Čechách, ale i v Praze působil tehdy Kašpar Motěšický.¹⁴ Od Chotěboře a Světlé n. S. až po Brno působil v té době Matyáš Crineros.¹⁵ I v jiných oblastech působili kazatelé, jejichž jména se nedochovala, nebo jejichž působiště nelze přesně lokalizovat, jako třeba působiště Pavla Vetterina. S výjimkou posledně jmenovaného, který byl reformovaný bratrského původu, všichni byli luteráni podle Formule svornosti. Celé Čechy a západní i severní Morava by-

ly tak po víc než šedesát let pod vlivem luterství. Údové Jednoty nedorostli ještě na to, aby bratry soudce chápali jako kněze a nechávali si raději sloužit od kněží luterských nebo reformovaných. Také v luterství zanikli. Jedno z posledních vysluhování večere Páně švagrem první manželky Komenského, Danielem Netoličkou, popisují tři katoličtí tovaryši cechu svičkářského a mydlářského z Polné takto: Daniel Netolička roku 1654 ve svém domě v neděli "v košili, tak jak z peلهochu vylezl", četl evangelium a epištolu, pak kázal a potom podával všem páleného, pro něž předtím poslal. Napřed si však zavdal sám. Když už všechno pálené vypili, tak se rozešli. Byla jich plná světnice.¹⁶ Oni tři tovaryši už naprosto nechápali, o co jde. Ta košile nemůže být nic jiného než komže, jíž při vysluhování večere Páně užívali bratřští kněží. Je též otázka, zda Netolička poslal pro "pálené" nebo pro víno. O tom, že by to bylo pálené, pochybuje zřejmě již děkan v Polné, Christofor Kazimír Burešovský, který ve své obsáhlé žalobě na třebíčské kaciře z 13. září 1656, psané latinsky, opatrně užívá výrazu "liquor", což může znamenat jakoukoli tekutinu i víno.¹⁵ Služba bratří soudců se snad udržela dále jen na Fulnecku¹⁷ a snad ještě v Heršpicích.¹⁸ Při Danieli Netoličkovi si dovolují malou exkursi k bratrskému sboru v Třebíči. Ještě roku 1671, 7. května a 23. června, z "peněz ke zboru náležejících ..." "... přijali hospodářové zboru Jakub Kudrna a Jan Hruza."¹⁹ Zanikání staré Jednoty v luterství a kalvinství je za těchto poměrů pochopitelné. Vždyť členové Jednoty tvořili v Čechách před Bílou horou sotva 0,8 % a na Moravě sotva 3 % obyvatelstva.

V těchto změněných podmínkách se vyskytují první zprávy o průvodcích kazatelů, instituci, která nabyla mimořádného významu začátkem století 18. Průvodcem Jakuba Berounského byl Šimon Šafa, řezník z Mělníka.²⁰ Do Prahy a širokého okolí přiváděl tehdy kazatele Václav Tenora vulgo Poustevník. Prahu tehdy (1668) navštěvovalo pět evangelických kazatelů.²¹ Ještě koncem dvacátých let 18. století byla Praha křižovatkou

cest více kazatelů.²² Průvodcem Kašpara Motěšického byl patrně Jan Kirste (?).²³ Matyáš Crineres, třebíčský rodák, exulant ze Skalice, putoval patrně bez průvodce, nebo mu dělal průvodce někdo z jeho rozvětveného třebíčského příbuzenstva. Průvodce nejen kazatele vodil, nýbrž také podával předákům tajných evangelíků v jednotlivých místech zprávu, kdy a kde bude ordinovaný kazatel přítomen. Průvodci kazatelů byli důležitým činitelem ve vzájemném spojení jednotlivých skupin tajných evangelíků. Jsou to první krůčky k presbyterianismu. K tomu, aby si lidé na něj plně zvykli, bylo potřeba několika pokolení. Praha byla tehdy střediskem církve nebo alespoň její podstatné části. Podle pramene z roku 1710 byla ústředím i pro západní Moravu.²⁴ Severozápadní Čechy (nikoli Podřipsko) a Krkonoše se spíše orientovaly na sbory v Sasku, Krkonoše později též na chrám milosti v Jelení hoře. Východní Morava se orientovala na luterské sbory v Trenčíně a v Prietrži, později též na chrám milosti v Těšíně. Již v této době máme zprávy i o prvních lidových kazatelích. Vyskytují se vesměs mezi potomky dřívějších velkých evangelických církví. V padesátých letech 17. století působil ve východních Čechách "nehodný pater" Jakub Nicasius.²⁵ Nemohu souhlasit se Skalským, že by tento kazatel měl svůj původ v Jednotě bratrské.²⁶ Způsob, jak svou práci konal na svátek Zjevení Páně (tří králů), odpovídá způsobu luterskému. Nicasius též užíval kadidla, zpíval podle "luterského kancionálu" a svou zvěst dotvrzoval knihou vytištěnou u Melantricha.²⁷ To dokazuje, že měl k Jednotě daleko. Proto také nelze Nicasiem podepřít Šlerkovo tvrzení, že se bratrské sbory udržely až do roku 1770.²⁸ Vždyť o jedenáct let později se v místech, kde byly v době reformace bratrské sbory, vytvořily v toleranci jen tři evangelické sbory. Šlerkovo tvrzení je tedy stejně pochybné jako celá řada dalších jeho vývodů. Jiný lidový kazatel, "pseudopastor" Václav Pospíchal z Horní Krupé, docházel v padesátých letech 17. století až na Třebíčsko.²⁹ Ve středních Čechách se někud nejasné zprávy v tomto směru vztahují na Jana Dejmka,

kožešníka v Mladé Lysé, který byl roku 1668 vsazen do vězení ve Velvarech, "jako by byl predikant".³⁰ Zprávy o lidových kazatelích se v tomto období vyskytují z míst vzdálenějších jak od Saska, tak od Slovenska. Není zpráv o tom, že by tito kazatelé sloužili též svátostmi, především večerí Páně. Už tehdy však musel být počet lidových kazatelů značný. Katolický pramen se chlubí, že v letech 1661 až 1678 převedl na katolickou víru 31 osob, jež označuje za "pseudoministri".³¹ Mluvím vědomě o lidových, nikoli o laických kazatelích. Tito kazatelé z lidu konali svou službu církvi tak, že rozhodně nemohou být považováni za laiky. Jak jsem již napsal, byli tehdy a ještě několik dalších desetiletí čeští evangelíci téměř pod výlučným vlivem saského a slovenského luterství. Jen česká náboženská kniha vnášela do tohoto vlivu též prvky české reformace. Pouze jižní Morava byla vedle luterského též pod výhnamnějším vlivem reformovaným se základnou v Ráci.³²

Ani tato větší území neskýtala ordinovaným kazatelům minimum bezpečnosti v práci. Právě oni však byli tehdy a ještě dlouho potom nezbytně nutní pro přežití církve. Po nich také nejméněji pátrali jak církevní, tak státní činitelé, jejichž úkolem bylo potírat kacířství. Proto se kolem roku 1670 opět podstatně mění způsob práce. Kazatel se přestal delší dobu zdržovat na určitém místě. Procházel ze Saska na Slovensko nebo naopak. Časem se vytvořila dvě pracovní pole. V každém působilo více kazatelů.³³ Hlavní osa prvního probíhala z Drážďan (Mišně) podél Labe a Vltavy do Prahy, nebo ze Žitavy přes Krkonoše podél Jizery do Polabí či do Prahy. Z Prahy pak pokračovala přes Poděbradsko, Chrudimsko či Čáslavsko Vysočinou na jih a přes jižní Moravu na Slovensko. Byla tu ovšem řada odboček. Nejdůležitější vedla z Prahy na jih. Někteří kazatelé, znalí němčiny, pak putovali na Slovensko přes Horní a Dolní Rakousy. Osa druhého pracovního pole šla zhruba z Lužice přes Krkonoše, Úpu, Metuji na Orlici. Odtud Jeseníky na Kravaňsko, Lašsko a přes Valašsko na Slovensko. Obě osy se ve

východních Čechách prolínaly.³⁴ Podél hlavní linie obou os se udrželo nejvíc evangelíků. Při vzniku těchto pracovních polí se setkáváme se jmény kazatelů Slovatia, Jana z Dražďan a hlavně jejich mladšího současníka Václava Trojana.³⁵ Všichni tři měli svou základnu v saských českých sborech a působili v oné větší oblasti. Ona menší oblast je spojena ve svých počátcích se jménem mladšího současníka Trojanova, Mikuláše Buriše, který měl svou základnu v Dubkové na Slovensku.³⁶ Vyslovuji domněnku, že právě Václav Trojan byl hlavním tvůrcem této změny v organizaci církevní práce. Václav Trojan se narodil v Šarovcově Lhotě a vystudoval v Praze. Roku 1670 si jej zvolili tajní evangelíci Čáslavského kraje za svého kazatele a vyslali jej do Ilavy k superintendentovi Kalinkovi pro ordinaci. Kalinka ordinoval Trojana 3. listopadu 1670.³⁷ Ale již roku 1672 působí Trojan nejen na Čáslavsku, nýbrž též v Praze, v Kraji kouřimském a chrudimském.³⁸ A roku 1676 už i na moravské straně Vysočiny.³⁹ Kazatelé, kteří stáli u kolébky těchto dvou pracovních polí, byli vesměs kazatelé luterští. Potomky předbělohorských reformovaných na Moravě navštěvoval v tomto údobí lidový kazatel Jan Valeš.⁴⁰ Až na výjimky kazatelé, kteří sloužili tajné evangelické církvi v českých zemích, nepůsobili v Sasku nebo na Slovensku ve sborech. Co nezmohla při katolizaci brutalita jezuitů, daří se v této době mírnějšími prostředky jiným řádům, především kapucínům. Teprve poslední desetiletí víc jak třicetileté činnosti Václava Trojana je i na Moravě ve znamení zastavení velkých početních ztrát evangelíků.⁴¹ Ve šlépějích Trojanových pokračovali kazatelé z Míšeňska, Dražďan, Žitavy a Slovenska. Jménem je však ze začátku 18. století znám jen Daniel Stránský (1704-1713), který měl základnu v Žitavě.⁴² V menším pracovním polí pak dále působil již jmenovaný Mikuláš Buriš.

Tedy dosáhla mimořádného významu instituce průvodců, či "předchůdců" ordinovaných kazatelů. Někteří průvodci provázeli kazatele jen v určité oblasti, jiní po celém území. Ti první, znalí místních poměrů a cest, měli za úkol dovést

kazatele z úkrytu po vykonání bohoslužeb v jednom místě do úkrytu před bohoslužbami v jiném místě. Ti druhí z úkrytu došli na místo bohoslužeb věci k bohoslužbám potřebné. Potom znovu šli z úkrytu kazatele na místo bohoslužeb chvíli před kazatelem. Kdyby došlo ke zradě, byl chycen "předchůdce", který vždy mohl prokázat, že je jen cestující mlynářský, vinařský nebo zednický chasník. Již koncem 17. století byl takovým průvodcem Tomáš, neznámého příjmení.⁴³ V prvních desetiletích 18. století vynikli nad jiné "předchůdci" Jan Mluška z Prahy⁴⁴ a zvláště Matěj Maxa, plátýnkář z Morkúvek⁴⁵ a Matěj Křípský, rovněž plátýnkář ze samoty Křivé u Sobínova.⁴⁶ Jména všech tří jsou spojena s činností Daniele Stránského. Matěj Křípský se po odchodu Stránského do slovenských sborů stal průvodcem reformovaného kazatele Michala Dyonisia, obnovitele bratrské tradice, a po jeho smrti Jana Valeše, který zatím vystudoval reformovanou teologii. Matěj Křípský uvedl tyto reformované kazatele do dosud luterských končin Čech a Moravy.⁴⁷

Ordinovaní kazatelé se specializovali na svátostná shromáždění. Nábožensky vzdělavatelná shromáždění i správu církve přenechali plně kazatelům lidovým. Z řady těch, kteří se zapísali do dějin církve prvních třiceti let 18. století, nutno jmenovat alespoň Matěje Procházku, mlynáře v Uhríněvsi, jehož hlavní činnost ještě spadá do století sedmnáctého,⁴⁸ Šimona Špinku, významného pro střední i jižní Čechy,⁴⁹ Martina Kopeckého, učitele z Královéhradecka.⁵⁰ Ve východních Čechách ještě mimo jiné zvláště působili lidoví kazatelé Jiří Ostrý a Jakub Pecháček, jejichž činnost spadá i do dalšího období.⁵¹ Mezi lidové kazatele patrně nutno počítat i Tomáše Svobodu, myslivce z Jičína, popraveného r. 1729.⁵² I po nejpřísnějším ediktu Karla VI. z vánoc 1725 byli totiž popravováni jen ti nejnebezpečnější "svůdci". K těmto kazatelům se druží též zahradník či krejčí Jan Hollárik, emigrant z Dražďan.⁵³ Na jihozápadní Moravě nad jiné vynikli mlynář Štěpán Střecha a vysloužilí vojáci Václav Klusák a Ondřej Pelka.⁵⁴ Ondřej

Pelka byl považován za kazatele ordinovaného. Od Jimramova až po Hrubou Vrbku působil tehdy Mikuláš Suchánek z Prosetína.⁵⁵ Na Valašsku předčil průměr Jan Korábečný z Bystřičky. Korábečný byl dokonce vyslýchán, "že se dělati lutriánským knězem měl" a posluhoval večeří Páně. Korábečný to však popřel.⁵⁶ Severní a východní Čechy, jakož i severní a východní Morava, byly ještě pod vlivem lidových kazatelů tesaře Kristiána Davida a rolnických synků Melichara Nitschmanna a Jiřího Schmidta.⁵⁷ Na Moravě se k nim ještě druží David Nitschmann.⁵⁸ Lidoví kazatelé čerpali své věroučné znalosti z knih, jež zdědili po předcích nebo jež si koupili, a z občasného poučení, jehož se jim dostalo od kazatelů ordinovaných. Zvláštní oblibě se těšila Kapitova postila "Bohutka", Evangelická ruční knížka... Matyáše Hoeho z Hoeneggu "Hojka", luterský katechismus Motěšického a později Krmanův. V předtoleranční době velice působil zvláště ve východních Čechách Elsnerův bratrský katechismus. Pod vedením lidových kazatelů tedy došlo k symbioze luterské, husitské, reformované a bratrské teologie. Bylo to možno tím spíš, že i ordinovaní kazatelé jednotlivých konfesí byli oddáni pietismu, směru, který otupoval hroty konfesijní nevraživosti. O evangelících v českých zemích v té době nutno mluvit tedy jako o církvi v jednotném čísle, i když místně byly kladeny různé důrazy.

Vedle Prahy se vytvářela oblastní střediska jako ve Kšelích či Hořátcích, Trnávce, Sloupnici, Krouně, Nosislavi, Heršpicích, Javorníku, Černilově - Klášteře, Čermné, Křesťanovicích, Suchdole n. O. a Hošťálkově.⁵⁹ Některá z těchto středisek nutno uvádět s určitou výhradou, protože se v oblasti místo střediska měnilo. Tak třeba v Polabí se těžiště přenášelo z Kšel do Velimi a Hořátců, na Královéhradecku z Černilova do Kláštera apod. Kromě toho se konzolidovala řada dalších středisek místnějšiho významu. Z většiny z nich vznikly toleranční sbory. I tu se však měnila místa. Tak na příklad na území tolerančního sboru v Novém Městě na Moravě bylo napřed význam-

nější Rokytno, později Olešná. Jednotlivá střediska vedli alespoň od Prahy po Malou Hanou "páni bratři", oblasti "věrní Čechové" a až do poloviny dvacátých let se vše soustřeďovalo v Praze.⁶⁰ Tehdy bylo pražské vedení odhaleno a jeho 24 představitelů v čele s Jakubem Vorlíčkem bylo roku 1729 odsouzeno k těžkému vězení.⁶¹

Vedle ordinovaných kazatelů, jejich průvodců a lidových kazatelů udržovali spojení mezi jednotlivými středisky a oblastmi ještě "poslové". Jmenuji alespoň Jakuba Dymáčka, obuvníka z Přibyslavi, který zprostředkoval spojení jak se Slovenskem, tak se Saskem, a Matěje Pokorného, obchodníka dobyt- kem z Prahy, který byl spojkou mezi Prahou a Drážďanami.⁶² V okruhu Vysočiny byl významnou spojkou slepý žebrák z Krouny, Jiří Novák.⁶³ Mimořádným způsobem se zasloužili o život církve kolportéři knih v čele s vydavatelem české evangelické náboženské literatury Václavem Klejchem a pak jeho nástupcem Martinem Horákem. Václav Klejch vozil knihy ve velkém ze Žitavy přes Čechy a Moravu na Slovensko. Ve velkém vozil též knihy Václav Vysokopolský se syny. Vysokopolští vozili naoko do českých zemí potřebnosti pro mlynáře, ve skutečnosti však vozili hlavně knihy.⁶⁴ Drobnějších kolportérů byla celá řada. Nemohu je všechny jmenovat. Většina z nich spojovala kolportáž současně s misí mezi katolíky a vzděláváním evangelíků, jako třeba Jan Rochus z Martinic u Velkého Meziříčí.⁶⁵

Do stati o vývoji organizace církve na první pohled nepatří zmínka o dvojím přestupovém hnutí v prvním třicetiletí 18. století. Přece však tato hnutí nelze pominout, protože jejich vznik měl vliv i na změnu v církevní organizaci. První přestupové hnutí bylo hned začátkem století. Je spojeno s činností Daniele Stránského a jeho pomocníka "ministranta" Frantze ze Žitavy. Bylo posíleno zásahem Švédska ve prospěch slezských evangelíků. Čeští a moravští evangelíci usilovali, aby i jim byly povoleny alespoň někde evangelické chrámy. Současně hleděli na svou stranu získat co nejvíce přívrženců.

Přesvědčovali katolíky, že "katolíci bloudí", "evangelická víra je spasitelná"; "tu se podává tak jak sluší a náleží pod obojím", proto "přijde takové nadání jako v Slezsku, aby chom mohli mít svobodu dvoje náboženství, evangelické i katolické, a žádný nemá druhého tupit pod pokutou."⁶⁶ Sluší podtrhnout, jak smířlivý duch tehdy ještě vládl mezi tupenými a bezbrannými vůči těm, kteří je sužovali. Nevím, jaké stanovisko zaujímal Stránský v prvopočátku úsilí o zřízení chrámů milosti též v Čechách a na Moravě. Po svém návratu z krátkého působení jako český kazatel při chrámu milosti v Těšíně se však rozhodně postavil proti pokračování v této akci. Jeho pomocník Frantz, někdy ve spisech též nazývaný Franta, v této akci dále pokračoval. Druhé přestupové hnutí je ve spojení s činností reformovaného kazatele velice inklinujícího k Jednotě, Michala Dyonisia. K přestupovému hnutí nedošlo v oblasti již dříve navštěvované reformovanými kazateli, nýbrž v luterské oblasti východních Čech. Začalo kolem roku 1715 a jeho ohniskem byly České Heřmanice.⁶⁷ Zatímco v záznamech do r. 1713 sotva najdeme, že by se některý český evangelík odvolával na bratrskou tradici, nyní se po celých východních Čechách a až ku Praze začíná horovat pro České bratry nebo církve Beránkovu. Michal Dyonisius má na sebe při bohoslužbách oblékat krátkou komži přepásanou červeným pásem.⁶⁸ Několika představitelům církve prozradil, že má v českých zemích zaznamenáno 18 000 komunikantů.⁶⁹ Odtud se v okruhu největšího Dyonisiova vlivu až do tolerančního patentu tradovalo, že je v Čechách 18 000 evangelíků. Toto číslo je udáváno r. 1723 v memorandu "České body", podaném evangelickým panovníkům Evropy.⁷⁰ Jeden ze tří autorů tohoto memoranda Martin Rohlíček, původem z Velimi, se stal Dyonisiovým nástupcem. Ještě v žádosti o pomoc českým evangelíkům, podané roku 1774 pruskému králi mlynářem Prokopem Míškem z Peček a jeho druhy z Poděbradska, se uvádí totéž číslo.⁷¹ Vedle Rohlíčka se stali hlavními šířiteli myšlenky, že čeští evangelíci jsou potomky Jednoty bratrské, otec a syn Jan

a Jakub Pecháčkové z Čermné,⁷² později pak Jan Šlerka.⁷³ Ani jedno, ani druhé přestupové hnutí se výrazně nedotklo Jindřichohradecka, Příbramska a Rakovnicka. Dále na jihozápad pak zprávy o evangelících pomalu utichají. Téměř v současné době jako hnutí ve východních Čechách vzniká podobné hnutí na Kravařsku. Vyvolal je původem katolík Kristián David. Zde však spolupůsobily i skutečné tradice Jednoty bratrské, jež se přenášely z pokolení na pokolení v rodu Schneiderů.⁷⁴ Odtud se tyto motivy přenesly na Lanškrounsko,⁷⁵ spojily se s vlivy z Litomyšlska a stály i u kolébky ochranovské Unitas fratrum. Obě přestupová hnutí, spolu s hnutím vyvolaným Kristiánem Davidem, měla za následek, že stát vzal stíhání "kacířů" do svých rukou zákony z let 1707, 1717, 1721 a 1725. To mělo za následek změnu v organizaci církve.

Ordinovaní kazatelé, pro něž byly určeny tresty nejpřísnější, tajili svá jména ještě více než předtím. Prozrazovali je, a to ne všichni, jen několika důvěryhodným pracovníkům. Ostatní evangelíci se je dověděli jen zřídka právě od těchto pracovníků. Jen takto se nám dochovala jména některých kazatelů. Takové prozrazení bylo ke škodě tehdejší církevní práce. Došlo-li k výsledkům tajných evangelíků, dovídaly se i úřady jména kazatelů. Někdy ovšem vyslyšení uváděli i při mučení jméno kazatele již zemřelého, nebo kazatele, o němž věděli, že je právě v Sasku nebo na Slovensku, tedy v bezpečí.⁷⁶ Za těchto okolností se ovšem odvažovalo sloužit evangelické církvi u nás čím dál tím méně kazatelů. Vedle dosud jmenovaných sloužil církvi ve dvacátých a potom i ve třicátých letech ještě Pavel Vinklárek. U tohoto kazatele mám rozpaky, ke které konfesi patřil. Podle úředních zápisů byl z Vrbovců, tedy z luterské oblasti. Vysluhoval však u nás večeři Páně tak, že podával chléb a víno (luterští podávali oplatky a víno).⁷⁷ Vedle pronásledování ze strany habsburských úřadů způsobovala úbytek kazatelů sloužících české

evangelické církvi též skutečnost, že v Sasku a v Německu vůbec ubývalo kazatelů znalých češtiny. Luterský kazatel českých exulantů a emigrantů Ondřej Macher se sice staral o bohoslovecký dorost. V období let 1830-1860 se stali kazateli Václav Litochleb, Daniel Pakosta a Matěj Servus.⁷⁸ Také reformovaný kazatel Jan Valeš umožnil třem mladým mužům z Čech Janu Glasiovi, Jiřímu Jesseniovi a Janu Stettiniovi vystudovat reformovanou teologii v Debrecíně.⁷⁹ O žádném z nich není však bezpečných dokladů, že by sloužili církvi v Čechách a na Moravě. Tvrzení, že se jí věnoval Jan Glasius, je pouhý dohad,⁸⁰ pakli není Glasius totožný s Glazrem, Sklenářem, Sklenkařem. A konečně třetím činitelem při úbytku evangelických kazatelů, kteří měli ordinaci, bylo to, že se leckde v církvi, nejvíce opět ve východních Čechách, z vroucího pietismu, který tehdy ovládal protestantismus a stíral rozdíly mezi jednotlivými konfesemi, vyvinul pietismus vzrušený. Tento typ pietismu podceňoval význam kazatelů odborně připravených, ba dokonce jimi pohrdal.

Z kazatelů jménem nám známých je celé toto období (1830-1860) vyplněno činností Martina Rohlíčka. Věřím Macherově zprávě, že pracoval až do šedesátých let 18. století.⁸¹ Martin Rohlíček byl ordinovaný kazatel, ale neměl školní teologické vzdělání.⁸² Také, ze Žitavy po celou tu dobu docházel k nám kazatel, jehož jméno se nezjistilo. Zachoval se jen velmi povrchní popis jeho osoby. Podle něho mu bylo roku 1834 asi čtyřicet let a byl hřmotného hlasu.⁸³ Ve třicátých letech ještě k nám docházel velmi starý Jan Valeš⁸⁴ a již řečený Pavel Vinklárek.⁸⁵ Na severu a východě Moravy působil tehdy kazatel, který se patrně jmenoval Jiří Jičínský. Zachovala se jeho rukopisná postila, uložená v knihovně Komenského fakulty.⁸⁶ Dále u nás ještě tehdy pracoval kazatel asi o deset let mladší než Rohlíček.⁸⁷ Jeho popis se podobá hodně popisu Rohlíčka, ale nelze jej považovat za totožného s Rohlíčkem. Rohlíček jako bývalý poděbradský podda-

ný byl na Poděbradsku dobře znám. Jestliže "Soupis nekato-
líků" uvádí dva navzájem si podobné kazatele, jednak Rohlíčka a pak o deset let mladšího "tyrolského obchodníka", nutno mu věřit. V popisu obou jsou přece jen dost značné rozdíly.

S příchodem reformovaných kazatelů do dosud luterských oblastí po roce 1712 se začalo vžívat užívání chleba při večeři Páně. V době těsně před tolerančním patentem se chléb stal již přímo požadavkem tajných evangelíků téměř v celé církvi. Vedle vína tedy i chléb podtrhoval rozdíl evangelické večeře Páně od katolického přijímání. Dyonisius, ba i Rohlíček podávali ještě v luterských oblastech oplatky. Chléb zvláště k večeři Páně pečený ("žemličku") začali tu zavádět teprve Valeš a Vinklárek. Užívání chleba se v církvi vžilo velice rychle, jakmile si údové církve začali posluhovat večeří Páně sami nebo si nechávali sloužit svými lidovými kazateli. Oplatky si v potřebném množství ani opatřit nemohli. Touha po večeři Páně byla mezi českými evangelíky veliká. Touto touhou obohatili světový protestantismus v období pietismu. První zprávy o tom, že si církve vysluhovala večeři Páně bez ordinovaného kazatele, máme opět z Litomyšlska,⁸⁸ pomíneme-li nejistého Korábečného. Tam tento způsob začal již kolem roku 1720. Šířil se pak do bližšího i vzdálenějšího okolí. Tak si třeba posluhovali, začátkem třicátých let evangelíci v Jankovicích na Pardubicku i evangelíci na Opocněnsku.⁸⁹ Na přelomu padesátých a šedesátých let 18. století už i na Třebíčsku vysluhoval večeři Páně lidový kazatel a kolportér Mikuláš Caha ze Smrčného.⁹⁰ Na Vsetíně už v třicátých letech Josef Seidl také křtil.⁹¹ Ze stejných důvodů, z nichž vyrostla obliba chleba "takového jako má sedlák na stole" při večeři Páně, vyrostl i odpor proti kříži, obrazům, sochám a vůbec jakékoli pompě.

Toto období plně neslo následky pronásledování po obou přestupových hnutích. Lidoví kazatelé byli odsuzováni na půl roku, rok i více let do vězení, spojeného s těžkými veřejný-

mi pracemi v okovech a poutech. Výše trestu se pohybovala podle jejich "nebezpečnosti". Ti "nejnebezpečnější" byli odsuzováni na smrt. Tak byl roku 1739 odsouzen na smrt již jmenovaný Josef Seidl. Roku 1740 propadl životem Jiří Jehelka a roku 1741 Jiří Hrsina.⁹² Roku 1749 byl odsouzen na smrt učitel Jakub Dlouhý, který vedl evangelíky kolem Nového Strašecí. Dlouhý se však vypravil na pouť do Říma a na zakročení papežovo mu byla dána roku 1762 milost.⁹³ Ještě roku 1753 byl odsouzen na smrt Josef Šrám. Současně s ortelem šla však instrukce, aby mu byl dán pokyn, ať prosí o milost.⁹⁴ Nad jiné lidové kazatele té doby vynikl Matěj Čoudil.⁹⁵ Možná, že právě k němu se váže kámen (náhrobek?) v síni stavení číslo 39 v Sázavě, na němž je vytesáno MČ 1756. Z míst nejkrutějšího pronásledování, tj. od Prahy po hranice Moravy, bylo roku 1735 podáno memorandum o utrpení českých evangelíků evangelickým knížatům na říšském sněmu v Řezně. Hlavními původci memoranda byli Tobiáš Bernard a Jan Litochleb z okruhu exulantského kazatele Augustina Schulze. Stojí za pozornost, že v této žádosti je výslovně uvedeno, že čeští evangelíci se přiznávají jednak k luterské, jednak k "reformířské" církvi.⁹⁶ Roku 1742 žádali opět evangelíci z Vysočiny pruského krále o pomoc.⁹⁷ Tobiáš Bernard vynikl též jako lidový kazatel.⁹⁸ Z okruhu Augustina Schulze nutno jmenovat ještě alespoň Jana Jílka.⁹⁹ Z okruhu exulantského kazatele Jana Liberdy pak alespoň již zmíněného Jiřího Scharfa-Ostrého nebo Františka Čapka.¹⁰⁰ Lidoví kazatelé z okruhu Liberdova a Schulzova stáli na hranici mezi vroucím a vzrušeným pietismem. Vzrušený pietismus ve své skutečné podobě pak vedl k devalvaci kazatelské služby. Kdekdo byl najednou kazatel. Ovšem tito kazatelé byli opravdu jen laičtí kazatelé. Martinu Rohličkovi a jeho ordinovaným druhům, stejně jako lidovým kazatelům, kteří nepodlehli lacičnosti vzrušeného pietismu, sluší dík, že se církev v tomto období nerozplynula v deismu a podobných směrech na okraji křesťanství.

Nemluvil jsem dosud vůbec o ženách v církvi činných. Neznamená to, že by jich nebylo. Naopak statečností a věrností často předčily muže. Jejich činnost se však obvykle omezovala jen na jedno středisko. Tento příspěvek má pak postihnout především církev v její šíři. Ale i v tomto měřítku se ženy najdou. Tak třeba Pola Pelcová obstarávala spojení středních Čech s evangelickým zahraničím. Dokonce i odváděla evangelíky ze středních Čech do "kacířských končin".¹⁰¹ Knihy ve středních Čechách kolportovala Alžběta Reiterová.¹⁰² Spojkou mezi Saskem a východními Čechami byla Alžběta Šramínová z Radíkovíc na Královéhradecku. Ta právě může být příkladem věrnosti i při těžkém mučení,¹⁰³ stejně jako Anna Zelničková z Hostáкова u Třebíče.¹⁰⁴ Její případ však spadá až do posledního předtolerančního období. Vedle lidových kazatelů, kterých v té době bylo víc než dvě desítky, a laických kazatelů, jež je sotva možno spočítat, obstarávali tak spojení mezi jednotlivými oblastmi i evangelickým zahraničím muži i ženy, kteří se kazatelské činnosti nevěnovali. To neznamená, že by při příležitosti nesvědčili o evangelické víře. Z mužů jmenuji ještě alespoň Adama Hanzla, který byl spojkou mezi Polabím a Saskem.¹⁰⁵ Matěj Košek, původem z Chrudimska, zase spojoval Prahu se Slovenskem.¹⁰⁶ Spojkou Vysočiny se Saskem byl třeba Jakub Rampl.¹⁰⁷ Rampl docházel i na Slovensko, stejně jako Václav Bureš.¹⁰⁸ Rampl i Bureš se zabývali též šířením knih. Každá oblast měla tehdy alespoň jednoho kolportéra. Kniha také pomáhala udržet v církvi jasnou linii, ačkoli v té době se začíná i v evangelických kruzích objevovat obliba ve všelijakých proroctvích a vůbec v literatuře pochybné ceny. Styk s evangelickou cizinou byl v této době větší, než si obvykle myslíme. Ti, kterým bylo zatěžko přijímat večeri Páně od neordinovaného kazatele, podnikali nebezpečné a dlouhé cesty na Slovensko nebo do Saska, aby se večere Páně účastnili tam. Do Těšína to byla menší procesí.

Úbytek ordinovaných kazatelů na minimum vedl k tomu,

že vedení církve přešlo úplně do rukou lidových vůdců. Byly to spíše kolektivy než jednotlivci. Už roku 1732 vyvolal pozornost katolické církve i úřadů kolektiv na Opočensku a na Litomyšlsku.¹⁰⁹ Nejdůležitější však je jejich činnost v závěrečné fázi úsilí o opětné uznání evangelické církve, tedy v posledním dvacítiletí před tolerančním patentem. Tyto kolektivy dovedly církve do tolerančního patentu a přežily jej. Staly se základem samosprávy toleranční církve, výsady, na niž katolický občan pod habsburskou vládou musel ještě hodně dlouho čekat. Těch několik ordinovaných kazatelů, známých z posledních dvaceti let před tolerančním patentem, nemohlo do dění v církvi nijak významně zasáhnout. Sotva stačili ukončit touhu po účasti na večeři Páně. Jména jsou známi čtyři. Je to především velmi mlhavá postava kněze Hrebendy,¹¹⁰ potom Martin Mrákota (či Mrakotay)¹¹¹ a Ondřej Orgoň,¹¹² který byl patrně oním kazatelem, jenž roku 1780 posluhoval několikatisícovým zástupům Valachů. Všichni tři tito kazatelé jsou doloženi jen z Valašska. V Čechách alespoň jednou před tolerančním patentem byl pravděpodobně Joel Jessenius, syn Jiřího Jessenia.¹¹³ I když v církvi působili ještě i nějací kazatelé, jejichž jména se nezachovala, byly to tyto lidové kolektivy, které se nevzdaly a nesmířily s tím, že by evangelíci měli být stále jen pro své přesvědčení zločinci.

Poslední fázi tohoto zápasu zahájil kolektiv evangelických předáků na Poděbradsku. Roku 1774 podal žádost k pruskému králi, aby na Habsburcích vymohl pro české evangelíky náboženskou svobodu. V žádosti se uvádělo, že po náboženské svobodě touží 18 000 evangelíků. Jejich jménem podepsali žádost Prokop Míška, mlynář z Peček, František Karban, kovář z Hořátkvé, Jiří Holan, sedlák z Bobnic, a Matěj Čermák, sedlák z Bylan.¹¹⁴ Příštího roku pak celé východní Čechy, oblast, kde byl evangelický živel nejvíce zastoupen, vzplály selenským povstáním, jehož náboženské motivy nelze přehlédnout. Sotva byl tento požár zvládnut, vyšlehl další, tentokrát

jasně náboženský, na Valašsku. Roku 1777 se po kázání exjezuitů Kořisky, Jiříčka a Sašiny na Hostýně přihlásilo na Valašsku a v přílehlých oblastech k evangelické víře na 70 obcí.¹¹⁵ V některých obcích to sice byly jen skupiny, ale téměř polovina obcí se přihlásila k evangelické víře zcela nebo z velké většiny. Každá obec, kde byla početnější skupina evangelíků, tu měla své vedení. V čele celého hnutí pak stál kolektiv značně široký. Mezi nejpřednějšími muži tohoto kolektivu byli Tomáš Košut ze Lhoty u Vsetína, Jakub Olšák ze Vsetína, Mikuláš Vrla z Kudlova, Pavel Hořanský z Růžky, Martin Bližňák z Hošťálkové a Jan Maniš z Ratiboře. Jan Maniš stál zřejmě v čele celého kolektivu. To vyplývá z obsáhlých fasciklů, týkajících se událostí na Valašsku v letech 1777-1781.¹¹⁶ Martin Bližňák, který měl vyšší školní vzdělání, byl stylizátorem několika žádostí o náboženskou svobodu, jež během několika těchto let valašští evangelíci podali jednak Josefu II., jednak do zahraničí. Při zatýkání Pavla Hořanského došlo k jedinému krveprolití na Valašsku v poslední fázi boje o uznání. Byli zastřeleni Štěpán Kapitán, Jiří Čáník, Václav Žamboch a Kateřina Černíková, roz. Hořanská. Požár na Valašsku se již nepodařilo uhasit, třebaže čtyřicet představitelů valašského evangelictví bylo v té době nuceně přestěhováno do Uher. Tři z nich se již domů po vydání tolerančního patentu nevrátili. Zemřeli ve vyhnanství. Byli to Tomáš Uhřík st. z Hošťálkové, Tomáš Hruška z Liptálu a Pavel Hořanský z Růžky. Ze špiček valašského kolektivu nebyl ve vyhnanství Martin Bližňák. K Valachům se přidala jižní Morava v čele s Janem Žalkovským z Dambořic, Janem Hlaváčkem a Janem Bartuškem z Nosislavi a Tobiášem Brychtou z Nikolčic. Jihomoravský kolektiv představitelů evangelictví byl ovšem početnější než jen uvedené osoby. Ve spojení s jižní Moravou byla i moravská strana Vysočiny. Roku 1781 se přidaly svou žádostí o náboženskou svobodu obě tyto oblasti. Napřed nosislavští a potom v září i olešničtí. V čele olešnického společenství stáli Ignác Pelíšek, Jiří Jakubec, Josef Člu-

pek, František Vajner a Josef Kopí (Kaupe). Olešničtí měli spojení i na druhou stranu, do Čech.¹¹⁶

Po vydání tolerančního patentu měl olešnický kolektiv tolik na zřeteli úsilí, aby Vysočina zůstala konfesijně jednotná, totiž reformovaná, že propásl i možnost zřízení sboru v Olešnici. Olešničtí poslové, spolu s posly z Krouny, zasahovali ve prospěch přihlášek k reformované církvi až do Polabí.¹¹⁷ Také se celé Poděbradsko, původně přihlášené k evangelické a. v. církvi, přihlásilo k církvi reformované, zatímco jeho představitel Prokop Míška patrně hledal luterské kazatele v Sasku.¹¹⁸ V nesouhlase s přestupem k reformované církvi možno snad hledat vysvětlení pro jinak nevysvětlitelný přestup Jakuba Míšky, syna Prokopova, ke katolictví. Také trnávecký kolektiv hledal původně kazatele v Sasku. Až po zjištění, že kazatel musí být prakticky z Uher, se prostřednictvím Křížové obrátili na Slovensko.¹¹⁹ Stejně jako Olešnice a Krouna pracovaly ve prospěch přihlášek k helvetskému vyznání, usiloval kolektiv z Křížové, aby široko daleko získal přihlášky k aušpurskému vyznání. Byl však méně úspěšný. Ztratil Čáslavsko, které bylo dosud pod jeho vlivem, a po příchodu luterských a reformovaných kazatelů ztratil i Žďársko. Udržel jen Humpolec a Opatovice. Hlavním představitelem kolektivu byl patrně Jan Janáč ze Sobíňova.¹²⁰ Kolektivy litomyšlský a černilovsko-kláštersko-čermenský byly vlastními poměry, sklonem řady údů k sektářství, pěstovanému už v druhé nebo třetí generaci, tak zaneprázdněny, že neměly významnějšího vlivu mimo svůj okruh. Kolektiv litomyšlský se orientoval na svého krajanu Jana Stettinia, což znamenalo i konfesijní orientaci těch, kteří vytvořili toleranční sbory na Litomyšlsku.¹²¹ Podobně působily styky s Berlínem, Saskem a Slezskem na evangelíky východně od Hradce Králové. Nelze ani zde pominout, jak velikou službu prokázal církvi Elsnerův Českobratrský katechismus. Pražští evangelíci po perzekuci těsně před vydáním tolerančního patentu¹²² se

dlouho nemohli vzpamatovat. Přece však ovlivnili prvopočátky toleranční orientace Podřipska.¹²³ Společenství valtínovskoradlicko-dubenecké stejně jako značně zeslabená společenství na západ od této oblasti a na jih od Prahy žila v posledním předtolerančním období značně izolovaně. Ovšem ani zde nechybělo občasné spojení s ostatní církvi. Přes různost důrazu na ten nebo onen katechismus byla církev jednotná. Všichni byli evangelíci. K organizačnímu dělení došlo až ve spojitosti s povoláním kazatelů a mnohde až po jejich příchodu.

Pojmu presbyterianismus a organizace je nutno tehdy rozumět poněkud jinak, než jak se mu rozumí dnes. Užil jsem jich proto, abych potřhl, že v tzv. době temna nešlo o bezradné rozptýlené stádce, ale o živý organismus, který věděl, co chce, přes různost teologických akcentů byl jednotný a šel cílevědomě za dosažením opětného uznání evangelického náboženství.

Poznámky

- 1 Knihovna Národního muzea (dále jen KNM), 46 E 8 (úvod k Heidenreichově spisu *Examinatio capitum...*).
- 2 Josef Jireček, *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku I-II*, Praha 1875-76; II, str. 335n. (Dále jen *Rukověť*.) F. Hrejša, *Česká konfese*, Praha 1912, str. 521nn.
- 3 Slovenská akademie věd, *Knihovna bratislavské evang. a. v. církve: V teol. 1542 (za str. 82 až 90, 192 a dalšími)*; Státní archiv Brno (dále jen SAB), G 12, Cerroni 88-89, fol. 314n.
- 4 SAB, F 16, Collalto I, 2261 fol. 22-23; G 12, Cerroni I 89 fol. 434; Cerroni I 5, fol. 243.
- 5 Ferdinand Hrejša, *Sborové Jednoty bratrské (dále jen Sborové)*, Praha 1935, str. 161.

- 6 ČCH 1935 str. 12n; ČCH 1938 str. 32n; Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich (dále jen Jahrbuch), 1896 str. 135.
- 7 Památník reformované církve Českomoravské (dále jen Památník), Praha 1881 str. 185; Jahrbuch 1896 str. 135.
- 8 Ferd. Hrejša, Česká konfese (dále jen Konfese), str. 548 až 567.
- 9 SAB C 17, 10058 II B fol. 482, 495, 608, 610; T. V. Bílek, Reformace katolická (dále jen Bílek), Praha 1892, str. 4.
- 10 Univerzitní knihovna Praha, II C 26; Státní archiv Drážďany, Acten, locat. 9182, 54 Buch; SAB, Rodinný archiv Dietrichštejnů, 394/206; Konfese 575-581; Naše Valašsko IV/1 str. 13.
- 11 G. A. Skalský, Z dějin české emigrace XVIII. stol., I, Chotěboř 1911 (dále jen Emigrace), str. 25, 29; ČČM 83 str. 157; K. Pescheck, Geschichte der Gegenreformation, 1850 II, str. 358n; Die böhmische Exulanten in Sachsen 1857 str. 145n; ČČM 88 str. 152n; ČČM 84 str. 146n; SAB B I R 11/4 fol. 130-142; KNM VIII E 54.
- 12 Rudolf Řičan, Dějiny Jednoty bratrské, Praha 1957, str. 362 a 395n.
- 13 Sborník historického kroužku 1896 str. 190; Bílek str. 263.
- 14 Morávek, Geschichte der böhmischen evangelischen Exulanten in Zittau 1847 str. 15, 63n; Rukověť II str. 45.
- 15 SAB, B I R 11/4 fol. 162-171.
- 16 SAB, B I R 11/4 fol. 149-150.
- 17 Konfese str. 606.
- 18 ČMM 1915 str. 129; Sborové str. 157 a 256.
- 19 Okresní archiv Třebíč, Třebíčský purkrecht, Jejkov 207 fol. 139.

- 20 Sborník Žitavsko v českých dějinách, Praha 1947 (dále jen Žitavsko), str. 137.
- 21 Ferd. Hrejša, Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech (dále jen Praha), Praha 1927 str. 4.
- 22 Praha str. 12.
- 23 Emigrace 31.
- 24 SAB B I R 11/1 fol. 272-275.
- 25 Emigrace 28.
- 26 Emigrace 33.
- 27 A. Rezek, Dějiny Čech a Moravy I, str. 219n; Emigrace 28.
- 28 Emigrace 33; ČČH 1896 str. 236.
- 29 SAB B I R 11/4 fol. 162-171.
- 30 Sborník hist. kroužku 1896 str. 190.
- 31 Věstník královské české společnosti nauk 1892 str. 203n.
- 32 Řičan, Dějiny Jednoty, str. 373n; Sborové 240n; Emigrace 29.
- 33 SAB B I, Gub. T. 83 fol. 1-29.
- 34 Sestaveno z velké řady výsledků uložených jednak v arcibiskupském archivu v Praze (dále jen AAP) v odd. haereticalia (pravitas haeretica de anno ...), Státním ústředním archivu v Praze (dále jen SÚA), fond Královská apelace, v SAB fond B I R 11, M 34 a C I (criminalia týkající se "emisarů").
- 35 SAB B I, Gub. T. 83 fol. 1-29.
- 36 SAB B I R 11/1 fol. 160-195.
- 37 Farní archiv ev. a. v. v Tisovci, Triplicis ordinis matriculae ordinatorum fol. 368n.
- 38 AAP, Acta societatis Jesu, svazek III. akta z r. 1672.

- 39 SAB B I Gub. T. 83 fol. 1-29
- 40 Sborové 240.
- 41 SAB B I R 11/1 fol. 379-404.
- 42 AAP haereticalia de a. 1713; SAB B I R 11/1 fol. 471-492.
- 43 Sborník hist. kroužku 1902 str. 138n, 201n.
- 44 Sborník hist. kroužku 1898 str. 42.
- 45 SAB B I R 11/1 fol. 261-264. Plátýnkář prodával plátýnka na mlynářské pytlíky.
- 46 SAB B I R 11/1 fol. 379-404.
- 47 Jihlavské noviny 1899 č. 18, str. 2n a 19 str. 2n; Reformační sborník IV. str. 108nn.
- 48 AAP, haereticalia de a. 1703.
- 49 AAP, Acta soc. Jesu III, r. 1674 a 1675.
- 50 Emigrace 65.
- 51 Emigrace 59n, 73, 80, 301n.
- 52 Bílek str. 279, Emigrace str. 70 a 81.
- 53 Emigrace str. 66n.
- 54 SAB B I R 11/1 fol. 272-275; 295-549.
- 55 SAB B I R 11/1 fol. 93-106.
- 56 SAB B I R 11/1 fol. 278-296, 654-657.
- 57 SAB B I R 11/10 fol. 1-92.
- 58 SAB B I R 11/16 fol. 1-367.
- 59 AAP, haereticalia de a. 1729; SAB B I R 11/1 fol. 272-275, 405-424; J. Miškovský, Kacíři a první evangelíci na Českokobrodsku 1909; Fr. Bednář, Památník Českobratrské církve evangelické (dále jen Bednář), Praha 1924 na příslušných místech; Fr. Bednář, Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu v letech 1777-1781 (dále jen Zápas), Praha 1931 str.

- 15; Ferd. Hrejša, Evanj. církev a. v. v Trnávce, Chotěboř bez vrocení str. 8-14; Sborové str. 256n; SAB B I R 11/10 fol. 1-92; R 11/16 fol. 1-367; R 11/1 231-234; můj rukopis Kořeny tolerančních sborů.
- 60 SAB B I R 11/1 fol. 272-275.
- 61 AAP, pravitas haer. de anno 1729; Sborník hist. kroužku 1898 str. 44n; Praha 13n.
- 62 AAP, haereticalia 1716.
- 63 SAB B I R 11/1 fol. 276n.
- 64 SAB B I R 11/1 fol. 123-127; Rukověť I str. 353; Památník str. 338 a 352; Konfese str. 647; Žitavsko str. 147, 151 a 214.
- 65 Emigrace str. 50 a 66.
- 66 AAP, haereticalia de a. 1703 a dalších let (např. výsledky ve spojení s mlynářem Matějem Procházkou z Uhříněvsi); SAB B I R 11/1 fol. 379-404, 471-492; Emigrace 51.
- 67 B. Smetánka, Úzkou cestou, Vsetín 1931 str. 23n a 75.
- 68 SAB B I R 11/13 fol. 2-7.
- 69 Jihlavské noviny 1899 č. 19 str. 2n.
- 70 Jahrbuch 1896 str. 223-226.
- 71 Bednář str. 300.
- 72 ČČH 1896 str. 224n; Emigrace 73; Sborové 256.
- 73 ČČH 1896 str. 236.
- 74 SAB B I R 11/16 fol. 1-367.
- 75 SAB B I R 11/10 fol. 1-92.
- 76 Jihlavské noviny 1899 č. 18 str. 2n a č. 19 str. 2n; Reformační sborník IV str. 108nn.
- 77 SAB B I R 11/13 fol. 40-45; Okresní archiv Třebíč, S 6 examina.

- 78 Konfese 627.
- 79 Géza Kúr, A Komáromi reformátor egyházomegye I, Komárno 1937 str. 217-221; Czech-Magyar reformátor történeti képeslotch, Komárno 1937 str 31-32. - sdělil a přeložil A. Matašík, zást. biskupa, Bratislava.
- 80 Sborové 242, Žitavsko 156.
- 81 Emigrace str. 306n.
- 82 ČČM 1910 str. 283n; Emigrace 306.
- 83 SAB B I R 11/13 fol. 40-45.
- 84 ČČM 1910 332n. Soudím, že onen kazatel, který byl "schon bei Jahren", nebyl nikdo jiný než Valeš. Sborové 240.
- 85 Okresní archiv Třebíč, S 6.
- 86 Reformační sborník VIII. str. 72nn; Knihovna Komenského fakulty č. 7741 (stará signatura).
- 87 Věstník Poděbradský r. 1904.
- 88 Emigrace str. 72.
- 89 Emigrace str. 59 a 304.
- 90 Okresní archiv Třebíč, S 8, Examina II.
- 91 Okresní archiv Vsetín (signaturu jsem si zapomněl poznamenat). Opis, pořízený hrubohoteckým farářem Jos. Geržou st., je v mém majetku.
- 92 SÚA, Král. apelace, ortěl z 1740 f 2; f 104 a 131.
- 93 AAP, Acta missionum de poenitentia ab anno 1740, z 26.3.1762; Acta missionum de annis variis ab a. 1740, z 30.3.1762.
- 94 Praha str. 33.
- 95 Žitavsko str. 156.
- 96 Konfese str. 616, 2.
- 97 Anderle - Chalupník - Šádek, Z roboty ducha k svobodě str. 16n. (Dále jen Anderle.)
- 98 Bílek str. 289; Emigrace str. 329-331 a 334.
- 99 Emigrace str. 301-302, 311, 317n, 326.
- 100 Emigrace str. 174, 179, 299, 301n.
- 101 Žitavsko str. 156.
- 102 AAP, prav. haer. 1753; Praha str. 23n.
- 103 Emigrace str. 312n; Bednář str. 371; Žitavsko str. 153.
- 104 Okresní archiv Třebíč, S 8, Examina II.
- 105 Praha str. 25.
- 106 Praha str. 16.
- 107 Bednář str. 328; Žitavsko str. 157.
- 108 Anderle str. 11n a 17.
- 109 Emigrace str. 165-190; Konfese str. 613, 619, 634 a 639; Žitavsko str. 150n; Emigrace str. 299.
- 110 Bednář str. 444.
- 111 Bednář str. 444 a 448n; Mat. Šulek, Matrika ordinovaných I, str. 51 (rukopis z r. 1813 uložený ve farním archivu ev. a. v. far. úřadu v Tisovci).
- 112 Boh. Burian, Toleranční kazatelé na Valašsku, Valašské Meziříčí 1938 str. 197.
- 113 Jindřich Skopec, Paměti Františka J. Vaváka (dále jen Vavák), I/2 str. 129n.
- 114 Vavák I/1 str. 42, 44, 54, 55, 61 a 70; Konfese str. 644,3; Bednář str. 259 a 300.
- 115 Toleranční kazatelé str. 14.
- 116 SAB B I R 11/48-54, 92, 93; celá Bednářova práce, Zápas moravských evangelíků o náboženskou svobodu.
- 117 Bednář str. 303.
- 118 Vavák I/2 str. 39.

- 119 Bednář str. 296.
120 Bednář str. 274, 275, 324, 328.
121 Památník str. 129-142; Bednář str. 338, 349-352, 357.
122 Praha str. 39nn.
123 Památník str. 35n, 41.

PŘIŠLI Z UHER

Bedřich B. Bašus

Maďari měli - a možná dodnes mají - přísloví: *Extra Hungariam non est vita, et si est vita, non est ita.* (Mimo Uhry není živobytí, poznáš to, až jinde budeš žít.) Nejde o to, zda je pravdivé či ne. Ale jeho pravdivost si měli prakticky vyzkoušet uherští evangeličtí kazatelé, kteří přišli na pomoc vznikající české toleranční církvi.

Vlastně dvěma tolerančním církvím, a.v. a h.v., luterské a reformované. Ti uherští kazatelé také byli dvojí konfese. Příchod obojích byl stejně potřebný, ne-li nezbytný. České sbory se bez nich nemohly obejít, dokonce ani ustavit.

Je pravda, že v předchozím ilegálním období čeští evangeličtí profesionální kazatele neměli, leda jako výjimečné hosty, kteří čas od času přicházeli především vysluhovat tajným vyznavačům večeří Páně. Všechno ostatní, službu Slova, pastorační a organizační, měli na péči místní dobrovolníci, selští presbyteři. Ale brali to, vzhledem k situaci, jako nouzové opatření; také domácí tradice, pokud se uchovala, ať bratrská, ať utrakvistická, preferovala kněžskou funkci. Při přestupních pohovorech na jaře 1782 se nejednou ozval hlas (nepochybuji, že upřímný): "Až k nám přijdou učitelové (sc. kazatelé), oni nás všemu naučí!" A všichni toužebně vyhlíželi, odkud přijdou.